

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ που κρατάτε στα χέρια σας είναι πάνω από όλα αποτέλεσμα συλλογικής δουλειάς. Γεννήθηκε από την ανάγκη των επιμελητών ως πανεπιστημιακών δασκάλων να υποστηρίξουν τη διδασκαλία της κοινωνιογλωσσολογίας με ένα νέο ελληνικό εγχειρίδιο που θα αποτελούσε, από τη μια πλευρά, μια σύγχρονη εισαγωγή στον χώρο και, από την άλλη, θα ήταν ενημερωμένο για τις διαρκώς εκδιπλούμενες εξελίξεις σε ένα από τα πιο δυναμικά πεδία της σύγχρονης γλωσσολογικής έρευνας. Δεν θα είχε ολοκληρωθεί ποτέ, ωστόσο, χωρίς την πρόθυμη και ολόψυχη συνεργασία των πιο αξιόλογων και δυναμικών κοινωνιογλωσσολόγων του ελληνικού χώρου. Η Αγγελική Αλβανούδη, ο Αργύρης Αρχάκης, η Μαριάνθη Γεωργαλίδου, η Ειρήνη Θεοδωροπούλου, η Έλενα Ιωαννίδου, η Μάρω Κακριδή-Φερράρι, ο Κώστας Κανάκης, η Ράνια Καραχάλιου, η Μαριλένα Καρνολαίμου, η Μαρίνα Τζακώστα, η Βίλλυ Τσάκωνα, η Σταυρούλα Τσιπλάκου, η Γωγώ Φραγκάκη και η Άσπα Χατζηδάκη μέσα από τα κεφάλαιά τους έδωσαν σε αυτό τον τόμο την πνοή και την επιστημονική εγκυρότητα που επιθυμούσαμε να έχει. Τους είμαστε ευγνώμονες.

Θέλουμε να πιστεύουμε ότι το βιβλίο καλύπτει, χωρίς βέβαια, να τα εξαντλεί, όλα τα κεντρικά ζητήματα που απασχολούν τη σύγχρονη κοινωνιογλωσσολογία και τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους η κοινωνία διαλέγεται με τη γλώσσα και ότι αυτό το κάνει με τρόπο φιλικό προς τις αναγνώστριες/τους αναγνώστες, είτε πρόκειται για φοιτητικό κοινό προπτυχιακού ή μεταπτυχιακού επιπέδου είτε για ερευνητριες/ερευνητές είτε για εκείνες/εκείνους που απλώς επιθυμούν να κατατοπιστούν σχετικά με το θέμα. Η προσθήκη ερωτήσεων, ασκήσεων και θεμάτων για συζήτηση στο τέλος κάθε κεφαλαίου αποσκοπεί στην

περαιτέρω εμβάθυνση των αναγνωστριών/αναγνωστών στα υπό πραγμάτευση θέματα και δίνει ευκαιρία για γόνιμες συζητήσεις και κυρίως για διατύπωση νέων ερωτημάτων, που ενδέχεται να απασχολήσουν μελλοντικά την έρευνα. Το υλικό στην ιστοσελίδα που συνοδεύει το βιβλίο (<https://www.dardanosnet.gr/product/eisagogi-stin-koiononioglossologia/>) παρέχει επιπλέον πληροφορίες και ερεθίσματα. Μέσα από τη διαρκή ανανέωσή του, θα επιδιώξουμε να παρακολουθούμε όσο το δυνατόν πιο συστηματικά νέες εξελίξεις στον χώρο.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η πολυφωνία που χαρακτηρίζει κάθε συλλογικό έργο δεν μας επέτρεψε απόλυτη ομοιογένεια αναφορικά με το ύφος συγγραφής των κεφαλαίων. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, δεν επιδιώξαμε καν αυτή την ομοιογένεια, καθώς επιθυμία μας ήταν να διατηρηθούν στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό οι επιλογές των συγγραφέων, το προσωπικό τους ύφος και η προοπτική τους αναφορικά με τα θέματα στα οποία εξειδικεύονται. Ελπίζουμε το εγχείρημα να στέφθηκε με επιτυχία.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε θερμά τις εκδόσεις Gutenberg, ειδικά τον Κώστα Δαρδανό και τον Γιάννη Μαμάη, που για μία ακόμα φορά δέχτηκαν με μεγάλη προθυμία να φιλοξενήσουν τη δουλειά μας και να μετατρέψουν το έργο μας σε μια εξαιρετική έκδοση.

Αθήνα 2022

Διονύσης Γούτσος και Πέπη Μπέλλα

Διονύσης Γούτσος
Σπυριδούλα Μπέλλα

1.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

1.1. Ερωτήματα της κοινωνιογλωσσολογίας

(1) <A> η Τασούλλα εν' τζιαμαί;¹
<Σ> ναι ένα λεπτό
<A> θένκιου
((7 δευτερόλεπτα σιωπή))
<T> αλό;
<A> κόρη;
<T> ναι
<A> 'ντα που κάμνεις;
<T> καλά εσύ;
[...]

1. Στα παραθέματα του κεφαλαίου ακολουθούνται οι εξής συμβάσεις μεταγραφής (βλ. Γεωργακοπούλου & Γούτσος, 2011: 66-67): (.): μικρή παύση (συνήθως μικρότερη του μισού δευτερολέπτου), [: ταυτόχρονη ομιλία μεταξύ δύο ομιλητών (και στα δύο εκφωνήματα στο σημείο όπου αρχίζει η επικάλυψη), ::: παράταση ή επίσυρση μιας συλλαβής ή κατάληξης λέξεων, (()): πληροφορίες ή σχόλια του αναλυτή για τις περιστάσεις της επικοινωνίας, ΚΕΦΑΛΑΙΑ: αύξηση έντασης της φωνής για έμφαση, > <: επιτάχυνση ομιλίας (γρηγορότερη εκφορά ομιλίας σε σχέση με τα συμφραζόμενα), ;: ανοδικός επιτονισμός. Η συμβατική στίξη αποφεύγεται, ενώ αποδίδεται ορθογραφικά η ιδιαιτερότητα της προφοράς.

(2) <M> [...] μπορεί να με βλέπει ε:: εμένα η θεια μου στο χωριό και να λέει >για κοίτα που δεν το λέει< λοιπόν σας λέω λοιπόν ότι εμείς έχουμε ποινικές ευθύνες από τον ΝΟΜΟ [...] [γι' αυτό λέμε ο σκηνοθέτης κι ο σκηνοθέτης

<TZ> [κυρία Μάνδρου θέλει αρετή και τόλμη (.) η ελευθερία [...]] το να με νοιάζει εμένα τι θα πει η θεια μου στο χωριό; ξέρετε τι λένε για μένα οι θειες μου στο χωριό; ότ' είμ' ένας αλήτης (.) ότι ασχολούμαι με το θέατρο κι ότ' είμαι ότ' είμ' οτιδήποτε

<M> γιατί την υποτιμάτε τόσο πολύ τη θεία στο χωριό;

<TZ> εγώ; εσείς την υποτιμήσατε κυρία Μάνδρου [όχι εγώ

Πώς καταλαβαίνουμε τι συμβαίνει όταν επικοινωνούν δύο ή περισσότερα άτομα στα ελληνικά, όπως στα αποσπάσματα 1 και 2 παραπάνω, που έχουν απομαγνητοφωνηθεί από αυθεντικές συνομιλίες; Αν γνωρίζουμε ελληνικά και έχουμε εξοικείωση με τις περιστάσεις επικοινωνίας στις οποίες χρησιμοποιείται η γλώσσα μας, είτε συμμετέχουμε σε τέτοιου είδους συνομιλίες είτε τις μελετάμε και τις αναλύουμε εκ των υστέρων, ξέρουμε καλά ότι η επικοινωνία μέσω της γλώσσας δεν περιορίζεται στις λέξεις ή στις προτάσεις που χρησιμοποιούνται στον λόγο. Αντίθετα, για να κατανοήσουμε τι συμβαίνει στην επικοινωνία, αντλούμε πληροφορίες, συνεχώς και με συστηματικό τρόπο, τόσο από αυτά που λέγονται όσο και από αυτά που εννοούνται αλλά και από όσα ήδη γνωρίζουμε για το τι συνήθως συμβαίνει σε ανάλογες περιστάσεις.

Για παράδειγμα, ακόμη και αν δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη σημασία πολλών λέξεων στο 1 και δεν έχουμε πλήρη εικόνα των περιστάσεων της συνομιλίας, μπορούμε εύκολα να αντιληφθούμε ότι τα άτομα που συμμετέχουν στον διάλογο δεν βρίσκονται στον ίδιο χώρο, αλλά μάλλον επικοινωνούν μέσω τηλεφώνου, ότι η συνομιλία βρίσκεται στην αρχή της και ότι όχι μόνο η Τ, αλλά και η Α είναι μάλλον (νέες;) γυναίκες. Επιπλέον, ξέρουμε ότι οι συνομιλήτριες χρησιμοποιούν στοιχεία της ελληνικής όπως μιλιέται σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή (την Κύπρο) και μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι μάλλον κατάγονται ή/και ζουν εκεί. Με άλλα λόγια, εκτός από τη σημασία των μεμονωμένων λέξεων και προτάσεων, διαθέτουμε ορισμένες, τουλάχιστον, πληροφορίες για την κοινωνική κατάσταση και την ταυτότητα των συνομιλητριών, τις οποίες κατά

κάποιον τρόπο συμπεραίνουμε έμμεσα από όσα λένε, καθώς και από την εξέλιξη της συνομιλίας.

Με παρόμοιο τρόπο μπορούμε να κατανοήσουμε τι συμβαίνει στο απόσπασμα 2, που προέρχεται από μια τηλεοπτική συνέντευξη με τον ηθοποιό Χάρη Τζωρτζάκη και πάνελ δημοσιογράφων, στους οποίους συμμετείχε και η Ιωάννα Μάνδρου. Εδώ, πέρα από όλα τα άλλα στοιχεία που είναι σημαντικά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η αντίθεση ανάμεσα στο *θεια* στην αρχή της συνομιλίας και στο *θεία*, της Μάνδρου, στη συνέχεια. Η εναλλαγή ανάμεσα στους δύο τύπους φαίνεται να μην είναι καθόλου τυχαία. Αντίθετα, είναι εντυπωσιακό πώς μια ελάχιστη διαφορά στην προφορά δύο τύπων ([θία] έναντι [θσα]), που έχουν ταυτόσημη δηλωτική σημασία, συνδέεται με εντελώς διαφορετικά υπονοήματα και αξιολογήσεις, όπως φαίνεται από τη λεκτική συμπεριφορά των ίδιων των συνομιλητών: η «θεια» αξιολογείται αρνητικά και μπορεί να γίνει αντικείμενο υποτίμησης, ενώ η «θεία» δεν μπορεί και δεν πρέπει να υποτιμάται. Στη βάση αυτής της διαφοράς αναπτύσσεται η επιχειρηματολογία στο συγκεκριμένο σημείο αλλά και οι διαφορετικές τοποθετήσεις των συνομιλητών και συνομιλητριών, που αφορμώνται από τη διαφορετική τους ιδεολογία και ταυτόχρονα την εκφράζουν.

Το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό για την κατανόηση της έννοιας της *ενδεικτικότητας* (indexicality), την οποία θα συναντήσουμε πολλές φορές στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου. Ενώ —τουλάχιστον από τον Saussure και μετά— αποδεχόμαστε ότι οι διαφορές ανάμεσα στα σημεία ενός γλωσσικού συστήματος βασίζονται στην αυθαίρετη σύνδεση της μορφής, του σημαίνοντος (λ.χ., [θία] ή [θσα]), με μια σημασία, ένα σημαϊνόμενο (λ.χ., «αδερφή του πατέρα ή της μητέρας»), ταυτόχρονα και σε συγκεκριμένες περιστάσεις επικοινωνίας μπορεί να αναδεικνύονται επιπλέον νοήματα που να σχετίζονται με τις αξιολογήσεις των ομιλητών και ομιλητριών ή να προσφέρουν ενδείξεις για κοινωνικά χαρακτηριστικά τους ή για την κοινωνική περίσταση στην οποία αλληλεπιδρούν. Πρόκειται για μια έμμεση ή δεύτερου βαθμού δεικτικότητα, που δεν συμβάλλει στο να καθορίσουμε το αντικείμενο αναφοράς όπως στην τυπική δείξη («εγώ» = η Μαρία Παπαδοπούλου, που εκφωνώ το συγκεκριμένο εκφώνημα στις συγκεκριμένες περιστάσεις), αλλά μας επιτρέπει να συσχετίζουμε μια γλωσσική χρήση, έναν γλωσσικό τύπο με συγκεκριμένα κοινω-

νικά χαρακτηριστικά ή κανονικότητες, που είναι αναγνωρίσιμα από μια γλωσσική κοινότητα (ή μια συγκεκριμένη ομάδα ομιλητών/ομιλητριών). Η ιδιότητα αυτή των γλωσσικών σημείων μάς καθοδηγεί στο να βγάλουμε συμπεράσματα, λ.χ., για το φύλο ή την καταγωγή των ομιλητριών στο απόσπασμα 1 ή για την τοποθέτηση και την ταυτότητα των συνομιλητών στο 2.

Είναι φανερό ότι η ανάλυση αυτή γεννά περισσότερα ερωτήματα από αυτά στα οποία απαντά. Στα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε τα ερωτήματα αυτά με συστηματικό τρόπο και με αφετηρία τη σχετική επιστημονική έρευνα. Για παράδειγμα, στο Κεφάλαιο 3 θα διερευνήσουμε αν οι ομιλητές στο 1 και στο 2 ανήκουν στην ίδια γλωσσική κοινότητα και πώς μπορούμε να ορίσουμε την κοινότητα αυτή. Στα επόμενα κεφάλαια θα εξετάσουμε πώς η γλώσσα που χρησιμοποιούν σχετίζεται με τη γεωγραφική τους προέλευση ή καταγωγή (Κεφάλαιο 4), την κοινωνική τους τάξη ή εθνότητα (Κεφάλαιο 5), το φύλο και τη σεξουαλικότητα (Κεφάλαιο 6) ή την ηλικία τους (Κεφάλαιο 7). Θα μελετήσουμε, επίσης, πώς αυτά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά αλλά και η ίδια η αλληλεπίδραση μέσω του λόγου δημιουργεί ταυτότητες για τους ομιλητές και τις ομιλήτριες αυτές (Κεφάλαιο 8) και πώς οι περιστάσεις της επικοινωνίας και το είδος της αλληλεπίδρασης επηρεάζουν το τι λέγεται και το τι σημαίνει αυτό (Κεφάλαιο 9), καθώς και το τι συμβαίνει όταν η επικοινωνία αυτή διαμεσολαβείται ψηφιακά (Κεφάλαιο 10). Θα εξετάσουμε λεπτομερώς τις θεωρίες του πώς διαδραματίζεται η λεκτική αλληλεπίδραση (Κεφάλαιο 11) και τι συμβαίνει όταν η αλληλεπίδραση αυτή μεσολαβεί ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς (Κεφάλαιο 12). Επιπλέον, θα διερευνήσουμε τι συμβαίνει όταν προσφύγει κανείς σε διαφορετικούς κώδικες, όπως, λ.χ., οι συνομιλήτριες στο 1, που χρησιμοποιούν το *θένκιου* και το *αλό*, τόσο σε επίπεδο γλωσσικών συστημάτων (Κεφάλαιο 13) όσο και στο επίπεδο συγκεκριμένων αλληλεπιδράσεων (Κεφάλαιο 14). Θα μελετήσουμε, επίσης, και όσα πιστεύουν οι συνομιλητές και συνομιλήτριες για τη γλώσσα που χρησιμοποιούν τόσο οι ίδιοι όσο και οι άλλοι (Κεφάλαιο 15). Τέλος, θα παρουσιάσουμε τις μεθόδους που χρησιμοποιεί και τα δεδομένα από τα οποία αντλεί η κοινωνιογλωσσολογία, ο επιστημονικός κλάδος της γλωσσολογίας που ασχολείται με όλα αυτά τα ερω-

τήματα (Κεφάλαιο 2), όπως και το πεδίο και τα μέσα παρέμβασης του κλάδου αυτού στα γλωσσικά δρώμενα (Κεφάλαιο 16). Στη συνέχεια του κεφαλαίου αυτού θα τοποθετήσουμε ιστορικά την εμφάνιση της κοινωνιογλωσσολογίας στην επιστήμη της γλωσσολογίας και θα θίξουμε ορισμένα βασικά ζητήματα για τη σχέση γλώσσας και κοινωνίας.

1.2. Κοινωνιογλωσσολογία: αντί ορισμού

«Ένα ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός για τη συμπεριφορά των ανθρώπων όντων στο κοινωνικό τους περιβάλλον είναι ότι σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό η συμπεριφορά αυτή είναι γλωσσική.² Η μελέτη του κοινωνικού ανθρώπου προϋποθέτει τη μελέτη της σχέσης του με τη γλώσσα» (Halliday, 1997: 31). Η τοποθέτηση αυτή του Halliday προβάλλει με ιδιαίτερα χαρακτηριστικό και ευσύνοπτο τρόπο μερικές από τις παραδοχές που βρίσκονται στον πυρήνα του κλάδου της κοινωνιογλωσσολογίας:

- α) Ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον.
- β) Κάθε ανθρώπινη συμπεριφορά λαμβάνει χώρα στο πλαίσιο μιας κοινωνίας.
- γ) Εφόσον κάθε ανθρώπινη συμπεριφορά είναι κοινωνική, η γλωσσική χρήση αποτελεί μορφή κοινωνικής συμπεριφοράς.
- δ) Η κατανόηση της φύσης του ανθρώπινου όντος επιβάλλει την κατανόηση της υπόστασής του ως κοινωνικού όντος, την κατανόηση της κοινωνικής του συμπεριφοράς και, συνεπώς, του τρόπου με τον οποίο χρησιμοποιεί τη γλώσσα ως κοινωνική δράση.

Οι παραδοχές αυτές, οι οποίες φαίνονται απόλυτα λογικές ακόμη και αν κάποιος δεν γνωρίζει τίποτα για την επιστήμη της γλωσσολογίας, αποτελούν και τους λόγους για τους οποίους, επί σειρά ετών, ο πιο σημαντικός, ενδεχομένως, μελετητής της σχέσης γλώσσας και κοινωνίας, ο William Labov, αντιστάθηκε σθεναρά στην καθιέρωση του όρου «κοινωνιογλωσσολογία», εφόσον «[ο όρος] υπαινίσσεται ότι είναι επι-

2. Η έμφαση δική μας.

κτό να υπάρξει γλωσσολογική θεωρία που δεν είναι κοινωνική» (Labov, 1997: 23). Παρόλο που τελικά ο όρος επικράτησε, είναι ακριβώς αυτή η —ακόμα και διαισθητικά προφανής— άρρηκτη σχέση ανάμεσα στην κοινωνία και στη γλώσσα που καθιστά τη διατύπωση ενός ορισμού της κοινωνιογλωσσολογίας ιδιαίτερα δύσκολη, όπως, άλλωστε, ιδιαίτερα δύσκολη είναι κάθε προσπάθεια ορισμού του αυτονόητου. Ούτως ή άλλως, πολύ πιο εποικοδομητικό από το να «ορίσει» κανείς ένα πεδίο του οποίου τα όρια είναι εξ υποθέσεως ιδιαίτερα ρευστά είναι το να προσπαθήσει να κατανοήσει τις βασικές αρχές που το διέπουν, τα ερωτήματα που το απασχολούν και τα ερωτήματα που εν δυνάμει μπορεί να το απασχολήσουν μελλοντικά. Αυτό ακριβώς θα προσπαθήσουμε να κάνουμε, τόσο στη συνέχεια του εισαγωγικού αυτού κεφαλαίου όσο και στο βιβλίο συνολικά. Αντί άλλου ορισμού, θα αρκεστούμε —για την ώρα, τουλάχιστον— στο να αντιμετωπίσουμε την κοινωνιογλωσσολογία ως τον κατεξοχήν επιστημονικό χώρο που μελετά τη σχέση της γλώσσας με την κοινωνία και της κοινωνίας με τη γλώσσα, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους διεπιδρούν μεταξύ τους και επηρεάζουν και προσδιορίζουν η μια την άλλη.

1.3. Από τη γλωσσική ικανότητα στην επικοινωνιακή ικανότητα

Ήδη από τις πρώιμες φάσεις της καθιέρωσης της γλωσσολογίας ως επιστημονικού κλάδου, οι ερευνητές εκείνοι που ασχολούνταν με την κοινωνική διάσταση της γλώσσας βρίσκονταν συχνά σε κατάσταση μόνιμης άμυνας. Έπρεπε διαρκώς να αποδεικνύουν τη σημασία και τη σκοπιμότητα του ερευνητικού τους αντικειμένου, να υπερασπίζονται σε κάθε τους βήμα την πεποίθηση ότι η γλώσσα και η κοινωνία μπορούσαν να μελετηθούν αποτελεσματικά μόνο εφόσον μελετούνταν από κοινού. Οπωσδήποτε, στη θέση αυτή τους είχε φέρει η αφαιρετική προσέγγιση της γλώσσας ως συστήματος σημείων που εισηγήθηκε ο Saussure, ο ιδρυτής της σύγχρονης γλωσσολογίας, στις αρχές του 20ού αιώνα, ένα σύστημα στο οποίο η αξία των σημείων ορίζεται από τις σχέσεις μεταξύ τους και τη θέση τους στο γλωσσικό σύστημα, που αποτελεί «ένα όλο καθ' αυτό» (1979: 39· *un tout en*

soi, 1995: 25), κάτι, με άλλα λόγια, που δεν αναφέρεται στις χωρο-χρονικά, δηλαδή κοινωνικά, τοποθετημένες πραγματώσεις της γλώσσας.³ Εξίσου σημαντική υπήρξε η γενικότερη εντύπωση που διαμορφώθηκε κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα σχετικά με το «τι κάνει» ή «τι καλείται να κάνει η γλωσσολογία» στο πλαίσιο της «ηγεμονικής» γενετικής θεωρίας του Noam Chomsky.

Σύμφωνα με τον Chomsky, πρωταρχικός στόχος της γλωσσολογίας είναι η περιγραφή και η ερμηνεία της γνώσης της γλώσσας ως του συνόλου των νοητικών αναπαραστάσεων που βρίσκονται αποθηκευμένες στον ανθρώπινο νου και, μέσω της περιγραφής αυτής, ο προσδιορισμός των κοινών («καθολικών») χαρακτηριστικών των ανθρωπινων γλωσσών (βλ., π.χ., Chomsky, 1965, 1975, 1997). Η θεωρία του βασίζεται στη μελέτη της γλωσσικής ικανότητας (language competence) ενός ιδανικού φυσικού ομιλητή στο πλαίσιο μιας απόλυτα ομοιογενούς γλωσσικής κοινότητας (Chomsky, 1965: 3). Αυτή η γλωσσική ικανότητα συνίσταται σε νοητικές αναπαραστάσεις γλωσσικών κανόνων που διαμορφώνουν την εσωτερική γραμματική (internal grammar) του ομιλητή, η οποία του επιτρέπει να παράγει και να κατανοεί άπειρο αριθμό προτάσεων στη μητρική του γλώσσα και αντανακλάται στις διαισθήσεις του σχετικά με τη γραμματικότητα των προτάσεων. Συνεπώς η γλωσσική ικανότητα στη θεωρία του Chomsky ταυτίζεται με τη γραμματική ικανότητα, και στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της γλωσσολογίας τοποθετείται η δομή της γλώσσας. Η γλωσσική πραγμάτωση (language performance), η χρήση, δηλαδή, της γλώσσας στην επικοινωνία, καθώς και το (κοινωνικό) περιβάλλον στο οποίο λαμβάνει χώρα η χρήση αυτή εξοστρακίζονται από τη σφαίρα ενδιαφερόντων της συγκεκριμένης προσέγγισης. Χωρίς να αρνείται τη σχέση γλώσσας και κοινωνίας, ο Chomsky την αντιλαμβάνεται ως ένα ξεχωριστό και ανεξάρτητο πεδίο μελέτης μη σχετιζόμενο με την έννοια της γραμματικής ικανότητας (Chomsky, 1980: 224).

3. Ο ίδιος ο Saussure, βέβαια, αναγνωρίζει το γλωσσικό σύστημα (langue) ως ένα κατεξοχήν «κοινωνικό γεγονός» (fait social), κάτι που μπορεί να φαίνεται εκ πρώτης όψεως παράδοξο. Δεν μπορούμε εδώ να αναπτύξουμε με επάρκεια το πώς επιλύεται το παράδοξο αυτό στη σύλληψη του Saussure για τη γλώσσα, αλλά για μια εμπεριστατωμένη ανάλυση βλ. Wald (2012).

Η τεράστια απήχηση που είχε η θεωρία του Chomsky οφειλόταν σε τουλάχιστον δύο λόγους. Αφενός η αυστηρή τυποποίηση της γλώσσας που επιδίωκε και προϋπέθετε ανταποκρινόταν στην επικρατούσα αντίληψη για το τι συνιστά «επιστημονική» θεώρηση του φαινομένου της γλώσσας μέσω ενός μαθηματικοποιημένου προτύπου περιγραφής και ερμηνείας της, συμβατού με αντίστοιχα των θετικών επιστημών. Αφετέρου η θεωρία επέκτεινε και αναπροσδιόριζε το αντικείμενο της γλωσσολογίας, αφού η επικέντρωση στη γλωσσική/γραμματική ικανότητα οδηγεί σε μια θεώρηση της γλώσσας «όχι πλέον ως αντικειμένου έρευνας ανεξάρτητου από τον άνθρωπο, αλλά ως μέρους της έρευνας των ανθρώπινων ικανοτήτων» (Hymes, 1997: 12).

Σε αυτό το κατεξοχήν φορμαλιστικό και αφιλόξενο για οποιαδήποτε «κοινωνιογλωσσική» οπτική κλίμα, ο Dell Hymes έρχεται να επισημάνει ότι, όπως χρησιμοποιείται από τον Chomsky, ο όρος «γλωσσική ικανότητα» είναι περιοριστικός και ανεπαρκής, «καθώς αφήνει πολλές πτυχές της γλωσσικής γνώσης και των γλωσσικών ικανοτήτων των ομιλητών ατάκτως ερριμμένες στον κάδο της ανεξερεύνητης γλωσσικής πραγματώσεως» (1997: 12). Σε αυτή τη βάση, ο Hymes (1972) εισηγείται την έννοια της *επικοινωνιακής ικανότητας* (*communicative competence*), που, αντίθετα με τη γλωσσική ικανότητα του Chomsky, περιλαμβάνει τόσο τη γραμματική γνώση όσο και όλα εκείνα που μέχρι τότε αντιμετωπίζονταν ως «αδιάφορη» πραγματώση. Η επικοινωνιακή ικανότητα ορίζεται ως ικανότητα των ομιλητών μιας γλωσσικής κοινότητας όχι απλώς να παράγουν γραμματικά ορθή γλώσσα, αλλά και να χρησιμοποιούν τη γλώσσα με τρόπο κατάλληλο στο πλαίσιο ενός ευρέος φάσματος κοινωνικών περιστάσεων. Η επικοινωνιακή ικανότητα, δηλαδή, περιλαμβάνει όχι μόνο γνώση της γραμματικής, αλλά και πολιτισμική γνώση, καθώς και γνώση των συνομιλικών συμβάσεων και κανονικοτήτων, όπως αυτές που διαπιστώσαμε στην ενότητα 1.1. παραπάνω. Όπως, άλλωστε, τονίζει ο Bell (2014: 2), «οποιοσδήποτε μαθαίνει και χρησιμοποιεί μια γλώσσα που δεν είναι η μητρική του γνωρίζει ότι η γραμματική ορθότητα δεν εγγυάται επικοινωνιακή επιτυχία». Αντίθετα, θα πρέπει να γνωρίζει πότε και πώς να χρησιμοποιήσει τη γλώσσα ανάλογα με τους επικοινωνιακούς του στόχους και ανάλογα με την κοινωνική κατάσταση στην οποία εντάσσονται αυτοί οι στόχοι.

Στο επίκεντρο, συνεπώς, του ενδιαφέροντος της κοινωνιογλωσσολογίας τίθενται τόσο η *καταλληλότητα* (appropriacy) της γλωσσικής χρήσης ανάλογα με το περιεχόμενο και την κοινωνική περίσταση όσο και οι λειτουργίες που επιτελεί η γλώσσα ανάλογα με τους επικοινωνιακούς και κοινωνικούς στόχους που επιθυμεί να επιτύχει ο χρήστης. Καταργώντας τη διάκριση μεταξύ γλωσσικής ικανότητας και γλωσσικής πραγμάτωσης και υιοθετώντας την έννοια της επικοινωνιακής ικανότητας, όπως την εισηγείται ο Hymes, η μελέτη της γλώσσας ως συστήματος μετατρέπεται σε μελέτη της γλώσσας ως κοινωνικής συμπεριφοράς. Αυτού του είδους η προσέγγιση επιτρέπει όχι μόνο τη διερεύνηση και την κατανόηση της κοινωνικής δομής μέσω της γλώσσας, αλλά και την κατανόηση του ίδιου του γλωσσικού συστήματος, εφόσον ενδιαφέρεται για «τις κανονικότητες της συμπεριφοράς όπως αυτές πραγματώνονται από κανονικότητες της γραμματικής» (Halliday, 1997: 35). Όπως χαρακτηριστικά το θέτει ο Halliday, «Η γλώσσα είναι όπως είναι λόγω της λειτουργίας της στο πλαίσιο της κοινωνικής δομής [...], εφόσον το σύστημα της γλώσσας αντανακλά τις λειτουργίες που έχει αναπτυχθεί για να εξυπηρετεί. [...] Η έννοια “γλωσσικές λειτουργίες” δεν πρέπει να εξισώνεται απλώς με μια θεωρία γλωσσικής χρήσης. Αντίθετα, εκφράζει τις αρχές που διέπουν την οργάνωση κάθε γλωσσικού συστήματος» (1997: 36).

1.4. Από την ομοιογένεια στην ποικιλότητα

Η αντίληψη περί γλωσσικής ικανότητας όπως εκφράζεται από τον Chomsky δεν είναι η μόνη βασική παραδοχή της θεωρίας του που αμφισβητήθηκε από τους κοινωνιογλωσσολόγους. Πολύ πιο ισχυρή αντίσταση και αμφισβήτηση υπέστη η άποψη περί ομοιογένειας της γλώσσας. Προφανώς η θεώρηση της γλώσσας ως ικανότητας ενός «ιδανικού ομιλητή σε μια απόλυτα ομοιογενή γλωσσική κοινότητα» και η απογύμνωση της μελέτης της από εξωτερικούς παράγοντες που επηρεάζουν τη χρήση της διευκολύνει την τυποποίησή της και την περιγραφή της μέσω κατηγορικών κανόνων, κανόνων, δηλαδή, που «προσδιορίζουν με απόλυτη ακρίβεια τι είναι και τι δεν είναι γλωσσικά δυ-

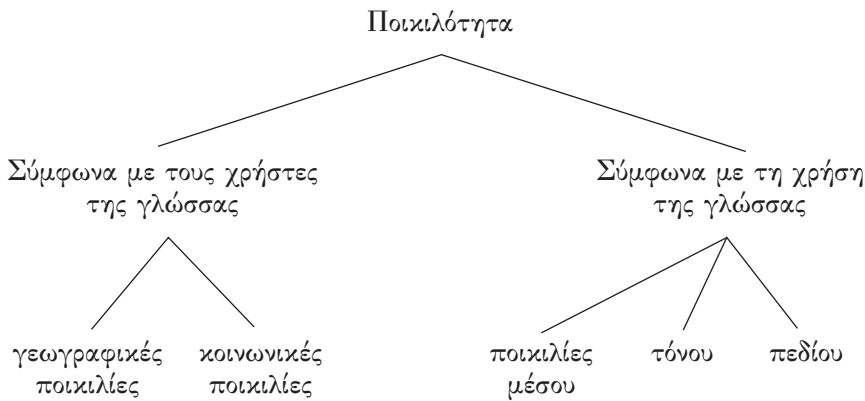
νατό» (Αρχάκης & Κονδύλη, 2004: 33). Ωστόσο αυτό που είναι μεθοδολογικά εξυπηρετικό δεν είναι απαραίτητα και ρεαλιστικό, κάτι που γίνεται σαφές αν διερωτηθεί κανείς ποιος είναι ο ιδανικός ομιλητής που εντάσσεται σε μια απόλυτα ομοιογενή κοινότητα και αποθηκεύει στον νου του ένα απόλυτα ομοιογενές γλωσσικό σύστημα. Αντιμετωπίζοντας τη γλώσσα ως ομοιογενές σύστημα και τους ομιλητές ως ικανούς να «γνωρίζουν» μόνο μία ομοιογενή ποικιλία, οι φορμαλιστικές προσεγγίσεις αγνοούν ένα σημαντικό δεδομένο που, ήδη στις αρχές του αιώνα, ο Sapir (1921: 147) θεωρεί ότι «είναι γνωστό σε όλους», ότι, δηλαδή, η γλώσσα παρουσιάζει *ποικιλότητα* (variation). Η ποικιλότητα αυτή είναι εγγενής στο ίδιο το γλωσσικό σύστημα, αφού καθετί σε μια γλώσσα (π.χ., προφορά, γραμματικές δομές, επιτονισμός, λεξιλόγιο κτλ.) μπορεί να λεχτεί με διαφορετικούς τρόπους. Είναι επίσης εγγενής στη γλωσσική χρήση, καθώς ο τρόπος με τον οποίο λέγεται καθετί είναι δυνατόν να προσδιορίζεται από παράγοντες όπως το ποιος μιλά και σε ποιον, σε τι είδους κοινωνική περίσταση, ποιο είναι το θέμα που πραγματεύεται, από πού κατάγεται, ποιο είναι το φύλο, η ηλικία του ή η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει κ.ά.

Η κοινωνιογλωσσολογία ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για το φαινόμενο της ποικιλότητας, της ετερογένειας, με άλλα λόγια, που παρουσιάζει η γλώσσα, για τον τρόπο με τον οποίο πτυχές της κοινωνικής δομής, καθώς και συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά των ομιλητών σχετίζονται με την ποικιλότητα και αντανακλώνται στη γλωσσική χρήση. Ενδιαφέρεται, επίσης, για τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται, διατηρούνται και χρησιμοποιούνται διαφορετικές γλωσσικές *ποικιλίες* (language varieties) και για τους λόγους για τους οποίους ο ίδιος ομιλητής είναι δυνατόν να επιλέξει μια ποικιλία έναντι μιας άλλης.

Αντίθετα με τον όρο «ποικιλότητα», που αναφέρεται στο φαινόμενο της παρουσίας ποικιλιών στη γλώσσα, ο όρος «γλωσσική ποικιλία» (language variety) αναφέρεται σε «μία ομάδα γλωσσικών τύπων ή μορφών που απαντούν συστηματικά υπό συγκεκριμένες γλωσσικές συνθήκες, έχουν, δηλαδή, διακριτή κοινωνική κατανομή» (Holmes, 2008: 7). Πρόκειται για όρο εξαιρετικά ευρέος φάσματος, αφού περιλαμβάνει:

- γεωγραφικές ποικιλίες (π.χ., διάλεκτοι, τοπικά ιδιώματα κτλ.)
- κοινωνικές ποικιλίες, που υποκινούνται από κοινωνικά χαρακτηριστικά συγκεκριμένων ομάδων χρηστών (π.χ., γλώσσα των νέων).
- λειτουργικές ποικιλίες, που συνδέονται με συγκεκριμένες επικοινωνιακές περιστάσεις και προωθούν συγκεκριμένες υφολογικές επιλογές (π.χ., επίσημος/ανεπίσημος λόγος).

Μια χρήσιμη διάκριση που αφορά την ποικιλότητα της γλώσσας είναι αυτή του Halliday, που διακρίνει την ενδογλωσσική γλωσσική διαφοροποίηση σε ποικιλίες σύμφωνα με τον *χρήστη* και σύμφωνα με τη *χρήση*. Οι γεωγραφικές και κοινωνικές ποικιλίες ανήκουν στην πρώτη κατηγορία, ενώ οι ποικιλίες που διακρίνονται σύμφωνα με τη χρήση είναι, σύμφωνα με τον Halliday, ποικιλίες μέσου (π.χ., προφορικός/γραπτός λόγος), ποικιλίες τόνου (οικείος, επίσημος, καθημερινός, απρόσωπος λόγος, καθομιλουμένη γλώσσα κτλ.) και ποικιλίες πεδίου (λ.χ., γλώσσα της διοίκησης, του δικαίου, της φιλοσοφίας, δημοσιογραφικός, τεχνικός, επιστημονικός λόγος, λογοτεχνία κτλ.), όπως φαίνεται στο παρακάτω σχήμα:

Είναι σαφές ότι οι ίδιοι ομιλητές διαφοροποιούν τον λόγο τους σύμφωνα με τις παραπάνω παραμέτρους, καθώς και ότι οι διαστάσεις αυτές της ποικιλότητας σύμφωνα με τον *χρήστη* και τη *χρήση* αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, καθορίζοντας ειδικές ποικιλίες και υπο-ποικιλίες. Η ετερογένεια αυτή της γλώσσας δεν είναι τυχαία, αλλά συστημα-

τική (βλ. Weinrich κ.ά., 1968: 100). Αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό όλων των γλωσσών σε όλες τις εποχές και οι κανονικότητες που παρουσιάζει είναι φορείς κοινωνικών σημασιών. Ξεκινώντας από αυτή την παραδοχή, η κοινωνιογλωσσολογία εγκαταλείπει την α-κοινωνική αντίληψη περί ομοιογένειας και επικεντρώνεται στη μελέτη της ποικιλότητας, ως του κατεξοχήν πεδίου όπου το γλωσσικό με το κοινωνικό στοιχείο και η γραμματική σημασία με την κοινωνική σημασία συναντιούνται και ερμηνεύονται βάσει ενδογλωσσικών αλλά και εξωγλωσσικών παραγόντων (βλ. Bell, 2014: 5).

1.5. Η αμφίδρομη σχέση γλώσσας και κοινωνίας

Θεμελιώδης επιδίωξη της κοινωνιογλωσσικής έρευνας είναι η ανάδειξη της σχέσης μεταξύ γλώσσας και κοινωνίας. Το ποια ακριβώς, παρ' όλα αυτά, είναι η φύση της σχέσης αυτής αποτελεί ερώτημα που βρίσκεται υπό διαρκή διαπραγμάτευση. Το πιο «καυτό» ενδεχομένως ζήτημα που έχει προκύψει ως προς τη σχέση αυτή αφορά την κατεύθυνσή της: Είναι οι κοινωνικές δομές που επηρεάζουν τη γλωσσική χρήση ή, αντίστροφα, η δομή του εκάστοτε γλωσσικού συστήματος επηρεάζει τη σκέψη και τη γνωστική οργάνωση των χρηστών/ομιλητών του και, συνεπώς, τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνουν τους πολιτισμούς και τις κοινωνίες τους;

Όσα αναλύθηκαν στις προηγούμενες ενότητες και όσα θα παρουσιαστούν στα επιμέρους κεφάλαια αυτού του βιβλίου θέλουμε να πιστεύουμε ότι δεν αφήνουν καμία αμφιβολία σχετικά με την καθοριστική επιρροή των κοινωνικών δομών στη γλωσσική χρήση. Η πιθανότητα, ωστόσο, η γλώσσα να είναι αυτή που παίζει τον καθοριστικό ρόλο για τη νοητική και, επομένως, την κοινωνική συγκρότηση μιας κοινότητας απασχολεί κοινωνιογλωσσολόγους και ανθρωπολόγους από τα μέσα του 20ού αιώνα και επανέρχεται διαρκώς στους αντίστοιχους επιστημονικούς χώρους. Η πιο ένθερμη στήριξη της ιδέας ότι η γλώσσα προσδιορίζει τη σκέψη και, συνεπώς, την κοινωνική οργάνωση εκφράζεται από την επονομαζόμενη «υπόθεση Sapir-Whorf». Παρόλο που η ονομασία της υπόθεσης περιλαμβάνει και τους δύο ερευνητές, η ισχυρή εκδοχή της, ο γλωσσικός ντετερμινισμός (linguistic deter-

minism) αποδίδεται κυρίως στον Whorf και συνοψίζεται στην αντίληψη ότι ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και κατηγοριοποιούμε τον κόσμο και την εμπειρία μας προσδιορίζεται από τις αντίστοιχες κατηγοριοποιήσεις που κάνει η γλώσσα την οποία μαθαίνουμε ως μητρική (Whorf, 1956).⁴ Με άλλα λόγια, η γλώσσα μας καθορίζει τον τρόπο σκέψης μας και, ως εκ τούτου, τον τρόπο με τον οποίο οργανώνουμε τις κοινωνίες μας. Η ισχυρή εκδοχή της υπόθεσης έχει σταθεί αδύνατο να αποδειχθεί, καθώς δεν υφίσταται τρόπος να επιβεβαιωθεί ότι, λόγω των σημαντικών διαφορών μεταξύ των γλωσσών τους, ένας ομιλητής της αμερινδιάνικης γλώσσας χόπι (την οποία μελέτησε εκτενώς ο Whorf) αντιλαμβάνεται τον κόσμο με τρόπο ριζικά διαφορετικό από έναν ομιλητή της ελληνικής, της αγγλικής ή της ρωσικής (βλ. και Meshtrie κ.ά., 2000: 7). Επιπλέον, όπως το θέτει ο Deutscher (2010), αν όντως το λεξιλόγιο και η γραμματική της γλώσσας μας προσδιόριζαν αυστηρά τις έννοιες και τις πτυχές της εμπειρίας που μπορούμε να αντιληφθούμε, θα ήταν αδύνατο να μάθουμε οτιδήποτε καινούργιο.

Πολύ μεγαλύτερη απήχηση στον χώρο της κοινωνιογλωσσολογίας, ωστόσο, έχει η «ασθενής εκδοχή» της υπόθεσης Sapir-Whorf, η οποία προβάλλει τη γλωσσική σχετικότητα (linguistic relativity), τη διαφορετικότητα, δηλαδή, μεταξύ των γλωσσών, ως παράγοντα που ενδέχεται να επηρεάζει κάποιες πτυχές της κοσμοθεωρίας και της κοινωνικοπολιτισμικής οργάνωσης. Η αντίληψη αυτή είναι εμπειρικά επιβεβαιώσιμη, και μια σειρά ερευνών έχει παράσχει ενδείξεις για την εγκυρότητά της. Για παράδειγμα, οι έρευνες του Lucy (1992) έδειξαν ότι η γραμματική της γιουκατέκ, μιας γλώσσας των Μάγια στο νοτιοανατολικό Μεξικό, χρησιμοποιεί τον πληθυντικό αριθμό σε πολύ

4. Είναι γεγονός ότι ο Sapir υπήρξε πιο μετριοπαθής από τον Whorf, καθώς θεωρεί ότι «η γλώσσα παίρνει μορφή μέσα στο κοινωνικό σύμπαν και στη συνέχεια παρεμβαίνει στον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία αντιλαμβάνεται τον κόσμο» (Αρχάκης & Κονδύλη, 2004: 41). Η παρουσία του ονόματός του στην υπόθεση, ωστόσο, δικαιολογείται από τη θέση του ότι «τα ανθρώπινα όντα βρίσκονται σε μεγάλο βαθμό στο έλεος της γλώσσας που αποτελεί το εκφραστικό μέσο της κοινωνίας στην οποία ανήκουν [...]. Ο “πραγματικός κόσμος” σε μεγάλο βαθμό κατασκευάζεται στη βάση των γλωσσικών συνηθειών της κοινότητας» (Sapir, 1958: 162).

λιγότερες περιπτώσεις από ό,τι η αγγλική. Αυτό έχει ως συνέπεια οι ομιλητές της πρώτης να αποδίδουν πολύ μικρότερη προσοχή στις ποσοτικές διακρίσεις που προκύπτουν από τη γραμματική κατηγορία του αριθμού. Αντίστοιχα, καθώς στη γιουκατέκ τα ουσιαστικά έχουν ταξινομητές (classifiers) που δηλώνουν την ύλη ή την ουσία στην οποία συνίστανται οι οντότητες αναφοράς τους (π.χ., νερό για λέξεις όπως λίμνη, ποτάμι, βροχή κτλ.), ενώ στην αγγλική τα ουσιαστικά ταξινομούνται βάσει του σχήματός τους, η σχετική έρευνα έδειξε ότι «οι ομιλητές της γιουκατέκ τείνουν να ομαδοποιούν τα αντικείμενα με κριτήριο την υλική τους σύσταση, ενώ οι ομιλητές της αγγλικής με κριτήριο το σχήμα τους» (Lucy, 1992: 157). Ανάλογες ενδείξεις υπέρ της ασθενούς εκδοχής παρέχονται και από τις έρευνες του Levinson (2003).

Η ιδέα ότι η γλώσσα κατευθύνει σε κάποιες περιπτώσεις και σε έναν ορισμένο βαθμό τη σκέψη των μελών μιας κοινότητας είναι ιδιαίτερα ελκυστική για τους σύγχρονους υπερασπιστές της πολιτικής ορθότητας στη γλωσσική χρήση. Αν όντως η γλώσσα επηρεάζει τη σκέψη και μέσω αυτής την κοινωνική οργάνωση, τότε η απαλοιφή κάποιων όρων με αρνητικές συνδηλώσεις (π.χ., υποτιμητικές, σεξιστικές ή ρατσιστικές) από τη γλωσσική χρήση είναι πιθανόν να οδηγήσει σε αλλαγή του τρόπου σκέψης σχετικά με τις οντότητες στις οποίες αναφέρονται οι όροι αυτοί. Η αντικατάσταση, για παράδειγμα, του όρου «ανάπηρος» με τον όρο «άτομο με ειδικές ικανότητες» αποσκοπεί ακριβώς στη νοητική αποσύνδεση της «αναπηρίας» από την έννοια της ανικανότητας, με την ελπίδα ότι κάτι τέτοιο θα οδηγήσει σε διαφορετική αντιμετώπιση των ατόμων αυτών και σε βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών της ζωής τους.

Αυτό που, πάντως, φαίνεται να προκύπτει βάσει των δεδομένων που έχουμε μέχρι σήμερα είναι ότι η γλωσσική δομή μπορεί μεν να επηρεάσει την κοινωνική δομή, αλλά σε καμία περίπτωση να αποτελέσει τον καθοριστικό παράγοντα για την κοινωνική συγκρότηση. Πιο πιθανό φαίνεται ότι «οι γλωσσικές συνήθειες που ενισχύουν την επανάληψη ορισμένων επιλογών γλωσσικής χρήσης [...] παγιώνουν τους συγκεκριμένους τρόπους σκέψης που υπαγορεύονται από αυτές τις επιλογές — δεν τους δεσμεύουν όμως ολοκληρωτικά» (Κακριδής-Φερράρι, 2005: 34), καθώς «η γλώσσα δεν επιβάλλεται στις κοινότητες σε βαθμό που να εμποδίζει τουλάχιστον κάποια από τα μέλη τους να

βλέπουν την πραγματικότητα υπό διαφορετικά πρίσματα και να αναπτύσσουν νέες ιδέες» (Meshtrie κ.ά., 2000: 8).

Παρόλο που, όπως προκύπτει, η σχέση γλώσσας και κοινωνίας είναι σχέση αμφίδρομη, μια σχέση αμοιβαίας αλληλεπίδρασης που επιβάλλει την παράλληλη μελέτη των δύο συστημάτων, η εξάρτηση της γλωσσικής χρήσης από την κοινωνική οργάνωση φαίνεται να είναι σαφώς μεγαλύτερη από την εξάρτηση της κοινωνίας από τη γλώσσα (βλ. Lucy, 1992· Sankoff, 1986). Παρά τον καταλυτικό της ρόλο για την κοινωνική διεπίδραση, η γλώσσα πάντα υποχωρεί και προσαρμόζεται στις ανάγκες και στις επιταγές της κοινωνικής περιστασης (βλ. Sankoff, 1986: xxi).

1.6. Συναφή πεδία της κοινωνιογλωσσολογίας

Όπως τονίσαμε πιο πάνω (1.2.), τα όρια του επιστημονικού πεδίου της κοινωνιογλωσσολογίας είναι εξ υποθέσεως ιδιαίτερα ρευστά, καθώς προσδιορίζονται κάθε φορά από τα ερωτήματα που τίθενται, τα δεδομένα που επιλέγονται προς μελέτη και τη μεθοδολογική και θεωρητική οπτική που ακολουθείται. Με αυτή την έννοια είναι ιδιαίτερα χρήσιμο να αναφερθούμε σε άλλα συναφή πεδία της γλωσσολογίας που διαπλέκονται με αυτό της κοινωνιογλωσσολογίας, έτσι ώστε να σκιαγραφήσουμε την ευρύτερη περιοχή στην οποία κινείται.

Η *πραγματολογία* (pragmatics) είναι ο κλάδος της γλωσσολογίας που ασχολείται με τη χρήση της γλώσσας σε πραγματικές συνθήκες επικοινωνίας (Μπέλλα, 2015: 21), με τα «πράγματα που κάνουν οι ομιλητές μέσω της γλωσσικής χρήσης» (την πραξιακή διάσταση της γλώσσας) (Austin, 1962) και τον τρόπο με τον οποίο παράγεται η σημασία κατά τη διεπίδραση (Thomas, 1995: 49). Όπως και στην κοινωνιογλωσσολογία, ιδιαίτερα σημαντικός για την πραγματολογία είναι ο ρόλος του περικειμένου. Παρόλο που μια «στενή» οπτική της πραγματολογίας θα θεωρούσε ότι μόνο το άμεσο επικοινωνιακό περικείμενο είναι συναφές για την παραγωγή και την κατανόηση της επικοινωνιακής σημασίας, η επικρατέστερη πλέον ευρεία οπτική επεκτείνεται στη μελέτη των κοινωνικών παραγόντων, σχέσεων και ταυτοτήτων που διαμορφώνουν το περικείμενο και, άρα, προσδιορίζουν

και περιορίζουν τις γλωσσικές επιλογές των ομιλητών.⁵ Με αυτή την έννοια υπάρχει σημαντική αλληλεπίδραση και επικάλυψη μεταξύ της πραγματολογίας και της κοινωνιογλωσσολογίας, ιδιαίτερα σε ζητήματα που αφορούν τη μελέτη της ποικιλότητας των συντακτικών δομών και των επικοινωνιακών πρακτικών (βλ. Bella, 2014: 13). Ο ιδιαίτερα ανεπτυγμένος χώρος της μελέτης της γλωσσικής ευγένειας/αγένειας αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά σημεία τομής μεταξύ των δύο κλάδων.

Η *ανάλυση λόγου* (discourse analysis) συνδέεται στενά με την κοινωνιογλωσσολογία, μέσω της έμφασης στον ρόλο του περικειμένου και της αντιμετώπισης των γραπτών και προφορικών κειμένων ως κοινωνικά τοποθετημένων πρακτικών. Θεωρητικά, οι δύο κλάδοι διαφοροποιούνται ως προς το ότι η ανάλυση λόγου επικεντρώνεται στις διαφορετικές σημασίες που αποκτά ο λόγος σε διαφορετικά περικείμενα, ενώ η κοινωνιογλωσσολογία επικεντρώνεται κυρίως στους τρόπους με τους οποίους εκφράζεται η σημασία από ομάδες ομιλητών με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά.⁶ Επιπλέον, η ανάλυση λόγου δίνει ιδιαίτερη έμφαση στα κείμενα και στους ενδοκειμενικούς δεσμούς οργάνωσής τους (Γεωργακοπούλου & Γούτσος, 2011). Το γεγονός, πάντως, ότι η ανάλυση λόγου αντιμετωπίζει τον λόγο ως «μέρος των θεσμικών διαδικασιών που οργανώνουν την κοινωνική ζωή» (Γεωργαλίδου κ.ά., 2014: 18) τοποθετεί τους δύο κλάδους σε μια διαλογική σχέση. Στο επίκεντρο της σχέσης αυτής βρίσκεται η *κριτική ανάλυση λόγου* (critical discourse analysis), η οποία, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη δημιουργία και αναπαραγωγή ιδεολογιών και κοινωνικών ανισοτήτων μέσω της γλωσσικής χρήσης, απασχολεί εξίσου τους κοινωνιογλωσσολόγους και τους αναλυτές λόγου.

5. Χαρακτηριστικά, ο Verschueren (1999: 7) ορίζει την πραγματολογία ως τη «γενική γνωστική, κοινωνική και πολιτισμική οπτική των γλωσσικών φαινομένων και της χρήσης τους στο πλαίσιο συγκεκριμένων συμπεριφορών». Βλ. και Culpeper & Haugh (2014).

6. Προφανώς η ανάλυση λόγου συνδέεται ιδιαίτερα στενά και με την πραγματολογία, καθώς τα θεωρητικά ζητήματα που μελετά σχετίζονται κατεξοχήν με την παραγωγή και την κατανόηση πραγματολογικής σημασίας.

Η *ανθρωπολογία της γλώσσας* (linguistic anthropology) παρουσιάζει σημαντικές επικαλύψεις με την κοινωνιογλωσσολογία, καθώς διαφέρει περισσότερο ως προς τις ερευνητικές μεθοδολογίες παρά ως προς τη θεματολογία (βλ. Gumperz & Cook Gumperz, 2008· Wardaugh & Fuller, 2015). Επικεντρώνεται στις σχέσεις γλώσσας και πολιτισμού, ασχολείται με το πώς οι λαοί ή οι κοινότητες οργανώνουν τα γλωσσικά τους μέσα, πώς οικοδομούνται ιδεολογικές οπτικές μέσα από τη χρήση και τη δομή της γλώσσας και πώς οι γλώσσες κάνουν πολύ περισσότερα από το να μεταφέρουν γνωστικού τύπου μηνύματα (βλ. Τσιτσιπής, 1998) και επιδιώκει να αναλύσει τις σχέσεις ανάμεσα στις κοσμοθεωρίες, στις γραμματικές κατηγορίες και στα σημασιολογικά πεδία και τη διεπίδραση ανάμεσα στις γλωσσικές και στις κοινωνικές κοινότητες (βλ. Giglioli, 1990).

Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρώιμη κοινωνιογλωσσολογία τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην Αγγλία προέκυψε από ερευνητές με ανθρωπολογική παιδεία, όπως ο Dell Hymes και ο John Gumperz. Το έργο των τελευταίων δύο, άλλωστε, εκπροσωπεί και την πιο σημαντική τομή μεταξύ ανθρωπολογίας και κοινωνιογλωσσολογίας, όπως εκφράζεται από το ερευνητικό πεδίο της *εθνογραφίας της επικοινωνίας*⁷ (ethnography of communication). Οι εθνογράφοι της επικοινωνίας χρησιμοποιούν μεθόδους συμμετοχικής παρατήρησης και λεπτομερούς καταγραφής της δομής και των —γλωσσικών και μη— συμπεριφορών που χαρακτηρίζουν τα κοινωνικά και επικοινωνιακά γεγονότα και τις γλωσσικές πράξεις συγκεκριμένων κοινοτήτων, όπως και τις πρακτικές που υιοθετούν οι διαφορετικές κοινότητες προκειμένου να ερμηνεύσουν αυτά τα γεγονότα (Duranti, 1997: 85). Οι εθνογραφικές μελέτες είναι κατά κύριο λόγο ποιοτικές και όχι ποσοτικές και επικεντρώνονται στη γλώσσα ως μέσο κατασκευής και διαιώνισης της κοινωνικής πραγματικότητας. Η βασική διαφορά ανάμεσα στην εθνογραφία της επικοινωνίας και στην κοινωνιογλωσσολογία εντοπίζεται στο ότι τα γεγονότα της γλώσσας και τα γεγονότα της κοινωνίας, ενώ για την κοινωνιογλωσσολογία αποτελούν διακριτές οντότητες, για την εθνογραφία της επικοινωνίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένα και

7. Το πρώτο συνθετικό του όρου (εθνο-) αναφέρεται σε οποιαδήποτε ομάδα ανθρώπων οι οποίοι συνυπάρχουν σε οποιονδήποτε κοινωνικά οργανωμένο χώρο.

πρέπει να μελετώνται από κοινού (βλ. Αρχάκης & Κονδύλη, 2004: 47). Σύμφωνα με τον Κανάκη (2017), η όλο και μεγαλύτερη σύγκλιση που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια ανάμεσα στην ανθρωπολογία της γλώσσας (συμπεριλαμβανόμενης της εθνογραφίας της επικοινωνίας) και στην κοινωνιογλωσσολογία αντανακλάται στα πρόσφατα εγχειρίδια ανθρωπολογίας της γλώσσας (π.χ., Duranti, 1997· Ottenheimer, 2009), όπου αποδίδεται χαρακτηριστικά μεγάλη σημασία στους γλωσσικούς τύπους και παράλληλα, βάσει λεπτομερών εθνογραφικών παρατηρήσεων, εξηγείται η χρήση τους ως κοινωνικά τοποθετημένη πρακτική.

Η *κοινωνική ψυχολογία της γλώσσας* (social psychology of language), τέλος, αποτελεί έναν ακόμα κλάδο με κοινά ενδιαφέροντα και, συνεπώς, επικαλύψεις με την κοινωνιογλωσσολογία. Επικεντρώνεται στη μελέτη των στάσεων των ομιλητών απέναντι στη γλώσσα, ιδιαίτερα σε διγλώσσες και πολύγλωσσες κοινότητες, στον τρόπο με τον οποίο οι στάσεις αυτές επηρεάζουν τη γλωσσική συμπεριφορά και τις επικοινωνιακές πρακτικές, καθώς και στη σχέση γλώσσας και εθνότητας. Το κατεξοχήν σημείο τομής μεταξύ κοινωνικής ψυχολογίας της γλώσσας και κοινωνιογλωσσολογίας είναι ο χώρος της κατάρτησης δεύτερης γλώσσας. Στο πλαίσιο αυτό, οι ψυχολογικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη γλωσσική κατάρτιση μιας δεύτερης γλώσσας, οι στάσεις απέναντι στη γλώσσα αυτή και το ίδιο το γλωσσικό της σύστημα μελετώνται παράλληλα, προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την αλληλεπίδραση μεταξύ τους αλλά και με την από κοινού επιρροή τους στον ρυθμό και στην πορεία της κατάρτησης (βλ., π.χ., Gardner & Macintyre, 1993· Schumann, 1978).

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τη λεγόμενη *κοινωνιολογία της γλώσσας*, που παλιότερα διακρινόταν από την κοινωνιογλωσσολογία. Θεωρητικά η κοινωνιολογία της γλώσσας μελετούσε με αφετηρία την κοινωνιολογία σε μακροκοινωνιολογικό επίπεδο τις στάσεις και αξίες ομάδων ομιλητών απέναντι στις γλώσσες ή στις γλωσσικές ποικιλίες, ενώ η κοινωνιογλωσσολογία με αφετηρία τη γλωσσολογία μελετούσε σε μικροκοινωνιολογικό επίπεδο συγκεκριμένες γλωσσικές χρήσεις (Κακριδής-Φερράρι, 2005). Στην πράξη, παρ' όλα αυτά, τα όρια μεταξύ των δύο πεδίων είναι δυσδιάκριτα, καθώς ζητήματα όπως η πολυγλωσσία, η εναλλαγή κωδίκων, ο ρόλος των μειονοτικών